

Түрк лексикографиясы жана анын бүгүнкү күндөгү айрым маселелери

Негизги сөздөр: *түркология, түрк тилдери, түрк лексикографиясы, котормо, түшүндүрмө, салыштырма сөздүктөр.*

Өткөн кылымдын аягында дүйнөнүн саясий картасын өзгөрткөн саясий-социалдык окуялардан кийин пайда болгон эгемендүү мамлекеттер мамлекеттик тил статусуна ээ болгон адабий тилдеринин күчтөнүүсү жана өнүгүшү үчүн иштиктүү чаралар көрүүдө. Ошол себептен улуттук адабий тилдерди иш жүзүндө мамлекеттик тил абалына жеткирүү, ар тараптан байытуу, функциялык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө көмөк бере турган ар кандай жол-ыкмаларды өнүктүрүү жана өздөштүрүү, о.э. ар кыл чараларды көрүү заманыбыздын актуалдуу маселелеринен болуп турган кези.

Чет тилдери менен катар бири-бирине тышкы булак катары эсептелип келген түрк тилдери чындыгында өз ара өнүмдүү өсүштү камсыз кыла турган ички булактар болуп саналат. Тилдин түпкү корунун жалпылыгы, уңгулардын, сөз жасоочу мүчө жана ыкмалардын, о.э. жалпы түзүмдүк касиеттеринин бирдейлиги ар бир түрк тилинде айрым грамматикалык жана семантикалык оош-кыйыштары менен гана айырмаланган олуттуу өлчөмдөгү орток сөз катмарынын жашап келишин шарттап турат.

Макалабызда бүгүнкү күндөгү түрк тилдерин салыштырып кароого, лексикалык мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого жардам бере турган ар кыл типтеги түрк сөздүктөрүнүн тарыхына кыскача көз чаптырып, бүгүнкү күндөгү маселелери тууралуу айрым жыйынтыктарды чыгарууну көздөдүк.

Түркология илим тармагынын бири катары пайда болушунан алда канча мурун жаралган (же колдогу маалыматтардан улам ушундай эсептелинген) түрк лексикографиясынын узун тарыхы бар. Бул тарых ырааттуу өнүгүү жана катталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбосо да, дүйнө лексикографиясынын шедеврлери арасында орун ала тургандай олуттуу сөздүктөргө эгедер. Түркологиянын илим салаасы катары калыптанышында жана өнүгүшүндө түрк лексикографиясынын ролун танууга болбой тургандыгы да чындык.

Сөздүктөрдүн бир тилдин сөз казынасын топтоо, таанытуу, жиктөө жана талдоо сыяктуу практикалык жана илимий максаттары коомчулуктун белгилүү муктаждыктарынан келип чыгат. Түрк тилдеринин бизге чейин жеткен алгачкы сөздүгү – Кашкарлык Махмуттун «Дивану дугат-ит түрк» (Kaşkarlı, 1939-1943; кыскача – DLT) сөздүгүнөн тарта түрк тилдери боюнча жасалган сөздүктөрдүн баары, башка тилдеги сөздүктөр сыяктуу эле, белгилүү максаттар менен жана түрктөрдүн өздөрүнүн же чет элдиктердин керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн жасалып келгени белгилүү.

Мисалы, Кашкарлык Махмуттун «Диваны» жазылган учурдун саясий-социалдык мүнөзүн алып карай турган болсок, бул эмгек арап, фарс коомчулугу тарабынан түрк

тилин үйрөнүүгө зарылчылык туулган бир мезгилдин жана чөйрөнүн талабына жараша жазылганын көрөбүз.

Эмгекти алгач которуп жарыялаган түрк окумуштуусу Бесим Аталай «түрктүктүн алтын доору» деп мүнөздөгөн ал доорго мындайча баа берет: *Ислам дүйнөсүнүн ар тарабында түрктөрдүн сөзү өтүп, баркы күчөп, Багдаддагы арап бийликтери, халифелик түрктөрдүн зоболосу алдында башын ийип турган. Жыгылганы калган халифатты түрктөр аякта кармап, халифелерди өз каалаганындай ойното алышкан. Толугу менен алсырап бара жаткан арап дүйнөсүнө жаңы бир жандануу, жаңы бир кудурет берип, Ислам маданиятын кайра баштан тирилтип, бутуна турузуу үмүтү түрктөргө байланган абалда эле. Ошентип түрктөр менен жакындашкысы, жакшы ымалада болгусу келгендердин түркчө үйрөнүүсү өзүнчө эле бир зарылчылык абалына келген» (DLT, I:XII).*

Махмут өзү да сөздүгүнүн максатын «Кириш» бөлүгүндө: *«Түрк тилинин арап тили менен теңтайлаша турган күчтө экени билинсин деп...»* деп жазганына эле (DLT, I:6) өзү абдан ишенген күчтүү адабий тилден кеп кылганы байкалат. «Дивандагы» сөздөргө берилген лингвистикалык түшүндүрмөлөр, адабий чыгармалардан алынган иллюстрациялар, келтирилген фольклордук маалыматтар өтө бай оозеки тилди аркалаган жана андан азыктанган адабий тилдин бүтүн кудуретин арап дүйнөсүнө көргөзгүсү келгенин далилдеп турат.

Түрк лексикографиясынын тарыхын алып караганыбызда, түрк тилдеринин саясий-географиялык абалына, жазма же оозеки түрүндө өнүгүшүнө, түрк маданий борборлорунан алыс же жакын жайгашышына жараша чыгыш жана батыш деп аталган эки таасирдик чөйрө тегерегинде өнүккөнү байкалат. Чыгыш таасирдик чөйрөсү бүтүн түрк тилдери үчүн үлгү болгон арап жана фарс лексикографиялык салты, батыш таасирдик чөйрөсү болсо, европа тилдери менен орус тилинин лексикографиялык салтына байланыштырылат.

Түрк сөздүк илиминин сөз кылганда, анын негизин түзгөн арап филологиясынан сөз кылбай коюуга болбойт. Анткени алгачкы түркологиялык эмгектер бүтүндөй арап илиминин теориялык жана методологиялык негизине таянган. Кашкарлык Махмуттун да *«Дивану лугат-ит-түрк»* жана алигиче табылбаган *«Китабу жевахирун мане фи лугати-т-түрк»* аттуу грамматикасын Багдадда жазганы жана бул жерде очок алган арап тил илиминин салттарынан пайдаланып, түрк лексикографиясына, балким, грамматикасына да жаңы усул киргизгени бүтүн түркологиянын теоретикалык булагы катары арап тил илимин таанып-билүүбүздү зарыл кылып отурган олуттуу факторлордон бири.

632-жылы Арап халифатынын курулушунан кийинки кыска эле убакта каратып алган кеңири аймактарда арап тили мамлекеттик башкаруу, дин, билим жана илим чөйрөсүндөгү тил боло алышына байланыштуу тездик менен өнүккөн. Багындырылган мусулман өлкөлөрүндө арап тилин расмий тил статусуна ээ кылуу, Куранды туура окуу жана туура жазуу ишин жолго коюу сыяктуу практикалык максаттар араптарды өз тилдерин ар тараптуу изилдеп, каратылган элдердин тилдери менен котормо сөздүктөрдү түзүү мажбур кылган. Арап аалымдары адабий тил жана анын нормалары, стилистика, грамматиканын бардык бөлүмдөрү боюнча терең изилдөөлөр жүргүзүшкөн.

Арап филологиясынын өзгөчө VIII-XII кылымдарда күчтүү өнүгүштүн башкы себептеринен бири да саясий үстөмдүк эле эмес, араптардын өздөрүнө чейинки

Байыркы Греция, Индия филологиялары ээ болгон илимий тажырыйбаларды да толугу менен өздөштүргөндөрү жана өз тилдеринин өзгөчөлүгүн бул илимий негизге таяп түп-тамырынан бери иликтеп чыккан философиялык, логикалык терең изилдөөлөрү менен да түшүндүрүлөт (Сусов 1991:14).

Арап адабий тилинин тазалыгы, аны диалектилик элементтерден арылтуу маселеси арап лингвистикасында түрдүү типтеги (салыштырма, диалектологиялык) сөздүктөрдүн түзүлүшүн шарттаган. Бул багытта лексикографиянын теориялык негизи жана белгилүү өлчөмдө принциптери иштелип чыккан.

Исламдын алгачкы мезгилдеринде айрым тематикаларга жараша баш-аламан чогултулган лексикон түрүндөгү сөздүктөр VIII кылымдын ортолорунан баштап арап тилинин бүтүндөй сөздүк курамын камтып жана белгилүү ыкма менен принциптерге ылайык түзүлө баштаган. Ар бири өзүнчө мектеп сыпатында калыптанган жана баштоочулары, жактоочулары болгон бул ыкмалардын белгилүүлөрү: 1) арап лингвисти аль-Халил ибн Ахмад Фарахидинин (өл.791) артикуляциялык-каторуштурма кмасы; 2) Абу Убейд ал-Касым ибн Селлам (өл.838) тематикалык ыкмасы; 3) түрк тектүү Исхак ибн Ибрахим ал-Фараби (өл. 961?) менен жээни Хаммад аль-Жевхеринин (өл.1002-1007) уйкаштык ыкмасы; 4) Темим аль-Бермекинин алфавиттик тартипке негизделген ыкмасы ж.б.

Кашкарлык Махмут өзү баса айтпаса да, өз ыкмасын курууда аль-Фараби менен аль-Жевхери ыкмасынан пайдаланганын «Диван» изилдөөчүлөрү G.Bergshtasser, K.Brockelmann, J.Kelly, R.Dankoffтор белгилешет (Dankoff and Kelly 1982:32). Махмут адегенде классикалык арап тилинде морфологиянын алгебралык мүнөзүнө, б.а., сөз типтеринин белгилүү уңгулардан стандарттык морфемалардын ырааттуу алмашышы аркылуу жасалышына негизделген ал-Халилдин артикуляциялык-каторуштурма ыкмасын колдонууну ойлогонун: «Халилдин ыкмасы түркчө үчүн да ыңгайлуу болчу» деп белгилесе да, кийин, «мен сөздөрдүн дагы оңоюраак табылышы жана кыска болушу үчүн башка жолду тандап алдым» (DLT I:6) деп ал-Фараби жолун жолдогонун белгилеген.

Ал-Фарабинин «*Divanu'l -adab*», ал-Жевхеринин «*Тажу'л-луга ве сихаху'л-арабийийе*» аттуу сөздүгүндө сыналган бул ыкмасы боюнча арап сөздөрү мүчөлөрдөн (префикс, суффикс) ажыратылган соң, эң акыркы харфтары¹ бирдей болгондору (уйкаштары) бир бап ичине алынган. Баптар алфавиттик тартипте тизилген. Бап ичиндеги сөздөр уңгудагы алгачкы харфтарына жараша бөлүмдөргө ажыратылган. Бөлүмдөр да алфавиттик тартипте жайгаштырылган. Бул принцип сөздүн изделиши жана сөздүктүн колдонулушу жагынан түрк тилдери үчүн абдан ыңгайлуу болгон.

Махмуттун: «*Түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма, кыргыз урууларынын тилдерин, уйкаштыктарын белгилеп пайдаландым, менде ар уруунун тили эң ыңгайлуу жайгаштырылды. Мен аларды эң сонун кылып катарга тиздим, мыктылап тартипке салдым*» (DLT I:4) деп да сөздүгүн бул ыкмага ылайыкташтырганын белгилеп турат.

Тилекке каршы, түрк лексикографиясынын кийинки Хорезм, Кыпчак, Чагатай, Османлы доорлорунун бизге улашкан сөздүктөрүндө Кашкарлык Махмуттун «*канчалаган жыл кыйынчылыгын тартып жасадым*» (DLT, I:5) деген бул ыкмасынан пайдаланылган эмес (Yavuzarslan 2009: 6).

¹ Арап сөзүнүн ритмикалык жана морфологиялык моделинин негизин түзгөн үндүү+үнсүздөн турган эң кичине тил бирдиги.

«Диван»дын түрк тил илиминдеги орду жана салымы маселесинде төмөндөгүдөй баалуу салымдарынан сөз кылса болот:

- сөздүктө сөздөрдүн кайсы түрк уруусуна тиешелүүлүгү көрсөтүлгөн жана тилдик материалдар ал уруулардын географиясы, тарыхы, этнографиясы, поэзиясы, фольклорунун жана эң алгачкы картасынын коштоосунда берилген, б.а., диалектологиялык изилдөөдөгү толуктук жана бүтүндүк принциби сакталган.
- түрк тилдеринин алгачкы классификациясы жасалган; бул үчүн сөздөрдүн фонетикалык жана морфологиялык мүнөздөмөлөрү иштелип чыккан: түрк сөз жасоо жана сөз өзгөртүүсүндө башкы эреженин өтө так иштеген сингармонизм эрежеси экенине, андан улам мүчөлөрдүн көп варианттуулугу келип чыгарына басым жасалган; уңгу маселеси, сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн айырмасы талдоолор аркылуу такталып, мүнөздөмөлөрү берилген.
- түрк, арап, фарс тилдери арасындагы катнаштар тууралуу маалымат берилген; түрк тилдеринин көркөмдүк күчү, функционалдык даремети жагынан арап тилдеринен кем калышпастыгын ар деңгээлде далилдөө аракети жасалган; тилдердин системалык айырмачылыгы: арап тилдери флективдүү, түрк тилдери агглютинативдүү түзүлүшкө ээ экени белгиленген; адабий тил жана диалектилер, четтен кабыл алуулардын тилге таасири, эки жана көп тилдүүлүк маселелери козголгон.
- семантикалык талдоолорунда сөздөрдүн көп маанилүүлүгү менен омонимиянын чеги айкын ажыратылган ж.б.

Кашкарлык Махмут баштаган түрк тилдеринин сөздүктөрүн түзүү процесси кийин жазуу тили өкүм сүргөн аймактарда улантылган. Түрк, арап, фарс тектүү аалымдар тарабынан түзүлгөн түрк сөздүктөрү расмий адабияттарда Карахандык, Хорезм, Кыпчак, Чагатай жана Османлы сыяктуу 5 тарыхый өнүгүш аймагы алкагында каралат. Бул сөздүктөрдүн жазылыш максаты араптарга, фарстарга түркчөнү, түрктөргө арапча, фарсчаны үйрөтүү болгон. Бул сөздүктөр азыркы лексикография терминологиясы боюнча арапча, фарсчадан түркчөгө котормо түрүндө болгон. Түрк тилдеринен классикалык тилдерге котормо сөздүктөрдүн жазыла башташы XIX кылымдын экинчи жарымынан кийинки учурларга туш келет.

XVII кылымдан тарта тездик менен өнүккөн Анадолу түрк тилдеринин сөздүктөрү негизинен арап, фарс үлгүлөрүндө жазылган. Бул доордогу сөздүктөр жалпысынан «османлыча» деп аталып, өз доорунун кысымы алдында жазылса да, Шемседдин Саминин атын биринчи ирет «түрк тилинде» койгон «*Kâmus-ı Tûrko*» (1897) сөздүктүнө карай түрк сөздөрдү жана эрежелерди аздап болсо да сөздүк тизимине алына башталганы байкалат.

Бул аракеттердин мисалы катары изилдөөчүлөр А. Гөкче жана П. Явузарслан төмөнкү сөздүктөрдү көрсөтүшөт: «Lehçeti'l -Lügat», Сэр Жеймс Редхаустун «Müntehabat-ı Lügât-i Osmaniyye», Ахмед Вефик Пашанын «Lehçe-i Osmâni», Ебүззия Тевфиктин «Lügât-i Ebüzziya», Шемседдиндин «Lügât-i Şemseddîn», Мехмет Салахинин «Kâmus-ı Osmâni», Муаллим Нажинин «Lügât-i Nâci», Али Назима менен Фаик Решаддын «Mükemmel Osmânli Lügâti» (Gökçe, 1998: 46; Yavuzarslan, 2000: 190) ж.б.

Османлы мамлекети батыш менен мамилелерин өнүктүрүшү XVI кылымдан тарта батыш окумуштууларынын османлы түрк тилдерин үйрөнүш үчүн сөздүктөрдү түзө башташына жол ачкан. Батыш Европанын жана Россиянын XVIII -XIX кылым башында түрк тилдерине кызыгуусун арттырган эмгек поляк тектүү чыгыш таануучу Франциск

Менинскинин (Francis Meninski) 1680-жылы Венада жарыялаган «Түрк-фарс-арап тезаурусу» («*Turkish-Persian-Arabic Thesaurus*») жана грамматикасы, Дж. Зенкердин Лейпцигде жарыялаган «*Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*» (1866), А. Ханджеринин 1840-1841-жылдарда Москвада жазган «*Dictionnaire français-arabe-persane et turc*» сыяктуу көп тилдүү сөздүктөрү болгонун айтууга болот (Eminoğlu 2010: 12).

Батыш түрк лексикографиясы андан кийинки доорлордон баштап батыш тилдери менен жасалган сөздүктөрдүн таасири алдында француз, немис, англис сөздүк салттарынын өздөштүргөнү жана али да ал ыкмаларды пайдаланганы белгилүү.

Анадолу түрк тилдеринин лексикографиясынын өнүгүшүндө баалуу салымы бар батыш тилдери менен жасалган сөздүктөрдүн арасында: J.W. Redhouse *Turkish and English Lexicon*, L., 1860; Barbier de Meynard A.C. *Dictionnaire Turc-Francais*, Paris, 1881-1886; D.Kieffer, Th.-X. de Bianchi, *Dictionnaire Turc-Francais*, Paris, 1881-1886; J.W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Constantinople, 1890; Tevfik Hacki, *Turkish-Deutsches Wörterbuch*, Leipzig, 1907; Delekian Diran, *Dictionnaire Turc-Francais*, Constantinople, 1911 сыяктуу сөздүктөр көрсөтүлсө болот.

Ал эми чыгыш түрк лексикографиясынын башталгычы бул тилдердин эң таанымал өкүлү болгон татар тилине арналып жасалган. XIX кылымдын башынан тарта татар тили боюнча жарыялана баштаган И.Гигановдун (1804), С. Халфиндин (1875), К.Насыринин (1892), А.А.Воскресенскийдин (1894) сөздүктөрү мунун күбөсү.

XX кылымдын аяк ченинде орхон-енисей жазма эстеликтеринин чечмелениши, эски уйгур жазмаларынын табылышы менен тарыхый түркологиянын изилдөө диапозону дагы кеңейген. Эски жазма эстеликтердин тилин изилдөө ишине 1868-жылы В.В.Вельяминов-Зернов тарабынан XIV-XVI кылымдарга тиешелүү «чагатай» жазма тили эстеликтеринин «Абушка» деп аталган аноним сөздүгүнүн түзүлүшү менен чыйыр салынат (Вельяминов-Зернов, 1869). Мындан бир аз кийинчерээк чагатай жана түрк (османлыча) жазма тилдеринин салыштырма сөздүгү Шаик Сулейман тарабынан даярдалган (Suleyman, 1882).

Мунун аркасынан жарыяланган Л.З.Будаговдун «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869-1871) аттуу салыштырма пландагы сөздүгү да түрк тилдериндеги сөздүк түзүү жагынан маанилүү бир кадам болгон. Сөздүктө ал түзүлүп жаткан кезде бар түрк (татар, түрк, азербайжан, башкыр, казак, кумык, ногой, өзбек, түркмөн, уйгур, алтай, хакас) тилдеринин фактылары менен катар эле түрк, өзбек, уйгур эски эстеликтеринин сөз фонду да кеңири чагылдырылган.

Уңгу принциби негизге алынган бул сөздүктүн мыкты жактары: көпчүлүк сөздөрдүн этимологиясы, о.э. саясий, укук, илимий жана диний терминдердин кыскача түшүндүрмөлөрдүн берилиши; тиешелүү булактары менен коштолушу; географиялык аттардын, түрк фольклор каармандарынын, түрк элдеринин турмушу жана каада-салтын туюндурган сөздөрдүн түшүндүрмөсүнүн берилиши болгон. Китептин кийинки басылышынын «Бет ачарын» жазган А.Н.Кононов: «*Сөздүк салыштырмалуу гана эмес, түшүндүрмөлүү, этимологиялык, ал түгүл энциклопедиялык касиеттерге ээ*» деп, ага эң жогорку баа берген (Кононов, 1960: IV).

XIX кылымдагы түркологиянын бир топ ачылыштары немис тектүү орус окумуштуусу Вилгельм Радловдун ысымы менен байланыштырылат. В. В. Радлов 10 томдук «Түндүк түрк элдеринин элдик адабиятынын өрнөктөрү» (Радлов, 1885) аттуу уникалдуу адабий жыйнагы менен катар эле ал чыгармага негизделип түзүлгөн «Түрк диалектиле-

ринин сөздүк тажырыйбасы» («Опыт словаря тюркских наречий», 1883-1911) аттуу баа жеткис сөздүгүн жараткан. Радловдун сөздүгү ошол кезге чейин аты да угулбаган, жазуусу болбогон бир топ түрк урууларынын тилдерин биринчи ирет жарыкка чыгарганы жана кеңири коомчулукка таанытканы менен баалуу. Сөздүк камтылган материалынын масштабдуулугу жана бул материалды системалаштырып берүүдө жетекчиликке алынган так илимий принциптери менен түрк лексикографиясына жаңы бир чыйыр ачкан. Төрт томго топтолгон бул чоң эмгек узак жылдар бою түрк калктарынын грамматикасы жана лексикасы үчүн теңдешсиз булак болуп келди жана дагы да боло бермекчи.

В. В. Радлов өз сөздүгүнө материал катары ал түзүлүп жаткан кезде бар түрк тайпаларынын тилдик фактылары менен катар уйгур, кыпчак, чагатай, османлы жазма эстеликтеринин тилин да толук камтыганга аракет кылган. Бирок автор бул аракетинин толук түрдө ишке ашышы мүмкүн эместигине көзү жеткенден кийин гана эмгегинин атын «Түрк диалектилери сөздүгүнүн тажырыйбасы» деп атап, жарыкка чыгарууга чечим кылганын жазат (Радлов, 1893: IV).

Түрк тилдеринин жалпы массасынын өнүгүш жолунан обочолонуп турганы үчүн башкача баа берүүгө дуушар болгон, ошол бөтөнчөлүктөрү менен жергиликтүү жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган чуваш жана якут тилдери лексикография жагынан да жолдуу тилдер болуп эсептелет.

Otto von Böhtlingk²тин Alexander Theodor von Middendorf тарабынан жыйналган материалдарга негиздеп жазган «Якут тили тууралуу» аттуу грамматикасынан (Böhtlingk, 1848-1851) (орусчасы: «О языке якутов», 1998) кийин лексикасы 3000 сөздөн ашпаган жарды тил катары бааланып жүргөн якут тилине дүйнөнүн көз карашы өзгөргөн.

1881-жылы 23 жашында Падышачылык Россия тарабынан саясий көз караштары үчүн Сибирге (Якутскиге) сүргүнгө айдалган Е.К.Пекарскийдин ал жакта якутча үйрөнүшү жана ал тилдин байлыгын топтоп «Якут тилинин сөздүгү» («Словарь якутского языка», 1907-1930) аттуу 3 томдон турган 25 миң сөздү камтыган албан эмгекти жаратышы өзүн эле сүргүндөн куткарбастан, якут тилин да жок болуп кетүү коркунучунан сактап калган.

Пекарский өмүрүнүн 50 жылын (анын ичинде сүргүн жылдарынын 25 жылын) берген якут сөздүгү сахалардын тилинен эле эмес, эски теңирлеринен, ишенимдеринен, уламыштарынан, архаикалык сөз катмарынан, топонимдеринен кабар берген теңдешсиз казына.

Түркологдор менен катар финолог жана хунгарологдордун да көңүлүн өзүнө бурган чуваш тилине арналган Н. И. Ашмариндин 17 томдук «Чуваш тилинин сөздүгү» («Словарь чувашского языка» 1928-1950) аттуу тезаурусу болжол менен 55000дөн ашык сөздөн туруп, алгачкы тому 19280-жылы жарыяланган (Ашмарин, 1928). 5 тому лексикографтын көзүнүн тирүүсүндө, калгандары ал өлгөн соң окуучулары тарабынан жарыкка чыгарылган. Акыркы тому 1950-жылы жарык көргөн сөздүктүн толугу менен жазылып, жарыяланып бүтүшү 50 жылды камтыган. Сөздүк чуваш тилинин жаңы жана эски сөз катмарын бирдей көрсөтө алган оригиналдуу ыкмасы, ошондой эле чуваштардын жашоосу, ишенимдери, этнографиясы тууралуу бай маалымат камтыган өзгөчөлүгү менен бааланат.

Совет мезгилинде чыгыш түрк лексикографиясында жаңыдан түзүлгөн түрк адабий тилдеринин чет тилдер менен котормо, этимологиялык, диалектологиялык, ар түрдүү тармактардагы терминологиялык, антонимдик, синонимдик, фразеологиялык,

түшүндүрмө жана айрым жазуучулардын тилине арналган сөздүктөрдүн түзүлүшүнө шарт түзүлгөн. (Бул тууралуу кеңири маалымат алуу үчүн к.: Жумакунова 2010, 100-108).

Республикалардын Илимдер Академияларынын курамында түзүлгөн лексикография, лексикология, диалектология, терминология секторлорунда улуттук тилдердин бардык тармактары боюнча теориялык, практикалык максаттагы изилдөө, жыйноо жана жарыялоо иштерине мамлекет тарабынан жетиштүү камкордук көрүлүп турган.

Совет доорунда бардык түрк тилдеринин орус тили менен котормо сөздүктөрү жасалды. Бул сөздүктөрдүн орус тилин совет элдеринин катнаш тилине айлантуу үчүн негиз даярдоо максаты толугу менен ишке ашкан. Натыйжада дээрлик бардык совет элдери (ал турсун кыргыз жана казак сыяктуу тектеш тилдер да) илимий, саясий ж.б. чөйрөлөрдө тилдериндин алфавиттик, орфографиялык жана терминологиялык айырмачылыктарынан улам орус тили аркылуу гана түшүнүшө ала турган деңгээлге келген.

Совет доорундагы котормо сөздүктөрдөн кеп кылууда К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүктүнө» көңүл бөлбөй коюу мүмкүн эмес. Бул сөздүктү түзүүдө К.К.Юдахин кыргыздардын тили, фольклору, салт-санаасы, ишеними, күндөлүк жашоосу тууралуу бай материал жыйнаган. Бул эмгеги үчүн аталган лексикограф 1968-жылы мамлекеттик сыйлыкка ээ болгон. Аталган эмгек дүйнө лексикографиясынын алкагында олуттуу орунга ээ.

Чынында бул эмгек бир элдин тилинин сөздүк жаатындагы бардык таламдарын камсыз кылуу максаты менен даярдалган эмес. «Кыргызча-орусча сөздүктүн» башкы максаты кыргыз тилинин лексикасын көп кырдуу өзгөчөлүгү менен орус коомчулугуна таанытуу болгон (Юдахин 1965: 6). Ошону менен катар бул сөздүк кыргыз лексикасынын тарыхый, учурдаш абалын, ал лексика менен байланышкан бардык түшүнүктөрдү, тилдик каражаттарды, диалектилик, этимологиялык өзгөчөлүктөрдү, кыргыз фольклорун, этнографиясын, учурдаш адабияттагы чагылууларын көрсөтүп турат.

Бирок ал баарынан мурун котормо сөздүк. Кандай гана мыкты сөздүк болбосун, тарыхый эмес бир жандуу тилге арналган болсо, жаңыланып турууга тийиш. Эгер бир сөздүктү 20-30 жыл ичинде жаңылантуу зарылчылыгы пайда болбосо, ал тил өспөй жатат десе болот. Жазылышынан бери 45 жыл өткөн «Кыргызча-орусча сөздүктүн» азыркы кыргыз тилиндеги жаңыланган лексиканы чагылта албай калышы табыгый көрүнүш. Азыр илим жана технологиянын, байланыш каражаттарынын, маалымдама жолдорунун өтө тездик менен өнүгүп жаткан учуру. Жаңылыктар, аларга байланыштуу терминдер тилибизге кирип жатат, алар өз кезегинде сөздүктөрдө чагылтылышы керек. Ошол себептүү сөздүктөр эч качан кол тийгис буюм катары саналып, сакталбашы да керек. Бул жагынан алганда аталган «Кыргызча-орусча сөздүк» да жаңыланып, кайра каралып чыгышы зарыл нерсе.

Жогоруда түрк лексикографиясынын классикалык сөздүктөрүнөн, жалпы түрк тили тарыхында сөздүктөрдүн маанисинен азыноолак сөз кылдык. Түркологияда барандуу из калтырган бул инсандар өз өмүрлөрүн арнаган сөздүктөрү менен бир бүтүнгө айланышкан жана түрк тилдүү элдер жашап турганда аттары да өчпөйт.

Түрк элдеринде тарыхый-экономикалык, социалдык шарттардан улам тилдин функционалдык деңгээли бирдей өнүккөн эмес. Өз калкына толук кызмат бере ала турган мурунку совет калктарынын тилдеринин көбү узак убакыт бою тар гана чөйрөнү тейлеп келген оозеки жана элет тили сыпатынан азыр толук кутула элек.

Тилиңе тектеш бир тилдин аткарып жаткан кызматын тилиң аткара албай турса, аны башка тилдер менен теңдештирүү ниети тили илимин аркалаган адамдарда пайда болбой койбойт.

Мына ушундай сезимдердин түрткүсү менен баштап, 7 жыл ичинде бүтүргөн «Түркчө-кыргызча сөздүктү» (Жумакунова, 2005) жазуу учурунда биз да көп нерсени үйрөндүк, көп нерсеге көзүбүз ачылды. Тектеш тилдер арасында сөздүктөрдүн жасалышы жаш мамлекеттик тилдердин лексикасын жана илимий терминологиясын байытуучу зор мүмкүнчүлүктөр жаратарына көзүбүз жетти. Учурубузда тектеш тилдердин алыс-жакындык даражасына карата котормо же салыштырма планда жасалышы максатка ылайык боло турган ар кандай типтеги сөздүктөрдү түзүүнүн зарылчылыктарын төмөнкү аргументтер менен түшүндүрсөк болот:

1. Дээрлик баары улуттук тил абалына келген, көбү мамлекеттик тил статусун алган түрк тилдеринин бүгүнкү лексикасын салыштырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.
2. Улуттук адабий тилдердин сөздүк курамына кирип жаткан жаңы түшүнүктөрдү кайсы түрк тили кандай белгиледи, кайсы сөз каражатын колдонду, сөз жасоо ыкмаларынын кайсынысы активдешти, кайсынысы пассивдешти – буларга баа берүүгө жол ачылат.
3. Дал ушундай ой терминдер үчүн да айтылса болот. Орток түрк калыбы менен жасалган терминдердин пайдаланышы эч качан бир түрк тилин экинчисине көз каранды кылбайт. Анткени тил жалпы маданий мурастын бир элементи. Ага негизделип жасалган ар кандай жаңылык жалпыга тийиштүү табылга болуп саналат.
4. Көп учурда сөздүк сөздөрдүн карандай жыйындысынан турбайт. Ар бир сөздү коштогон мисалдар ошол элдин турмушунун ар кыл жактарын, жашоосуна кирип жаткан жаңылыктарды чагылтып, эл тууралуу маалыматтарды камтыйт.

Түрк тилдеринин заманбап котормо, салыштырма сөздүктөрүн түзүү сыяктуу эле жазма эстеликтеринин да тилин жыйноо, алардын инвентарларын тактап чыгуу, азыркы тилдер менен салыштырып изилдөө жана улуттук тилдердин этимологиялык сөздүктөрүн түзүү аркылуу «Түрк этимологиялык сөздүгүн» толуктоо, диалектологиялык, фразеологиялык ж.б. сөздүктөрдү жарыялоо сыяктуу кыйла жооптуу иштер түрк лексикографтарынын алдында турат.

Жаңы түшүнүктөргө, кубулуштарга карата тилде жаңы аталыштарды жаратуу үчүн улуттук тилдин нукура элементтери, эрежелери дайыма иликтелип, заман талабына ылайык жаңыланып, толукталып турушу керек. Мындай кырдаалда тектеш тилдер ички кору катары бири-бирине теңдешсиз булак боло алышат. Мына ошол күчтүү потенциалды ортого чыгарып, ар бир улуттук тилдин кызматына коюш түрк тилдери арасында, котормо, салыштырма сөздүктөр аркылуу ишке ашмакчы.

Түрк лексикографиясында тектеш тилдер арасында сөздүк түзүү иши жеткиликтүү колго алынбаганы сыяктуу эле бул процессте колдонула турган илимий принциптер да толук иштелип чыккан эмес. Тектеш тилдер арасында түзүлө турган ар кандай максаттагы жана типтеги сөздүктөр ошол себептен бүгүнкү күндөгү актуалдуу тил маселелеринен бири болуп саналат. Түрк дүйнөсүнүн кеңири территорияга жайылганы жана тилдеринин бүгүнкү күндөгү айырмачылыктары эске алына турган болсо, көбүнчө котормо түрүндө болушу максатка ылайык көрүнгөн сөздүктөр түрк тилдеринин жалпылык жана айырмачылык даражаларын өлчөө, жалпы түрк тилинин сөздүк корун

аныктоо жана түркологиянын алдында турган бир катар суроолорго жооп берүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү жаратмакчы.

Колдонулган адабияттар:

1. Ашмарин Н.И. Словарь чувашского языка. Вып. I. – Казань: Изд-во Русика, 1928.
2. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, Т. I-II, Санкт-Петербург, 1869-1871.
3. Жумакунова Г. Түркчө-кыргызча сөздүк. – Бишкек: Манас ун. жар., 2005.
4. Жумакунова Г. Түрк лексикографиясынын тарыхынан. – Бишкек: Илим, 2010.
5. Кононов А.Н. Предисловие // Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, Т. I-II. – Л., 1960.
6. Пекарский Е.К. Словарь якутского языка. – Санкт-Петербург-Ленинград, 1907-1930.
7. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – СПб., 1885.
8. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. В 4-х т. – М.: Изд-во вост. лит., 1963-1965.
9. Халфин С. Русско-татарский словарь -справочник. Т. I-III. – СПб., 1875.
10. Вельяминов-Зернов В.В. Словарь джагатайско-турецкий. – СПб., 1869.
11. Воскресенский. А.А. Русско-татарский словарь с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов. – Казань, 1894.
12. Гиганов И. Словарь российско-татарский. – СПб., 1804.
13. Насыри К. Родный русско-татарский словарь. – Казань, 1892.
14. Халфин С. Русско-татарский словарь (рукопись, 1785).
15. Чороев Т.К. Махмут ибн Хусейн аль-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
16. Юлдашев А.А. Принципы составления тюрко-русских словарей. – Москва: Наука, 1972.
17. Böhtlingk, Otto von, Über die Sprache der Jakuten. Grammatik. Text und Wörterbuch. I-II. Sankt-Peterburg, 1848-1851.
18. Böhtlingk Otto von. O wzike wkutov. – Novosibirsk, 1989.
19. Saferoğlu A. Türk Dili Tarihi Notları. – İstanbul, 1943.
20. Gökçe A. Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri. - Ankara: Kebikeç Yay. S.44-49.
21. Kaşkarlı Mahmut. Divanı Lugat-it-Türk Tercemesi /Türkçeye çev. B. Atalay.-Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C. I.–1939; C. II.–1940; C. III–1941; Dizin.–1943.
22. Suleyman Şaih. Lugâti Çagatay ve Turkiyi Osmani. – İstanbul, 1882.
23. Yavuzarslan P. Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmînin Kâmûs-ı Türkîsi // Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Dergisi. 44, 2(2000). S. 188-194.
24. Сусов И.П. История языкознания: Учебное пособие для студентов старших курсов и аспирантов. Тверь: Тверской гос. ун-т, 1999.
25. Dankoff R., Kelly J., Compendium of the Turkic Dialects, Cambridge, Mass., 1982.